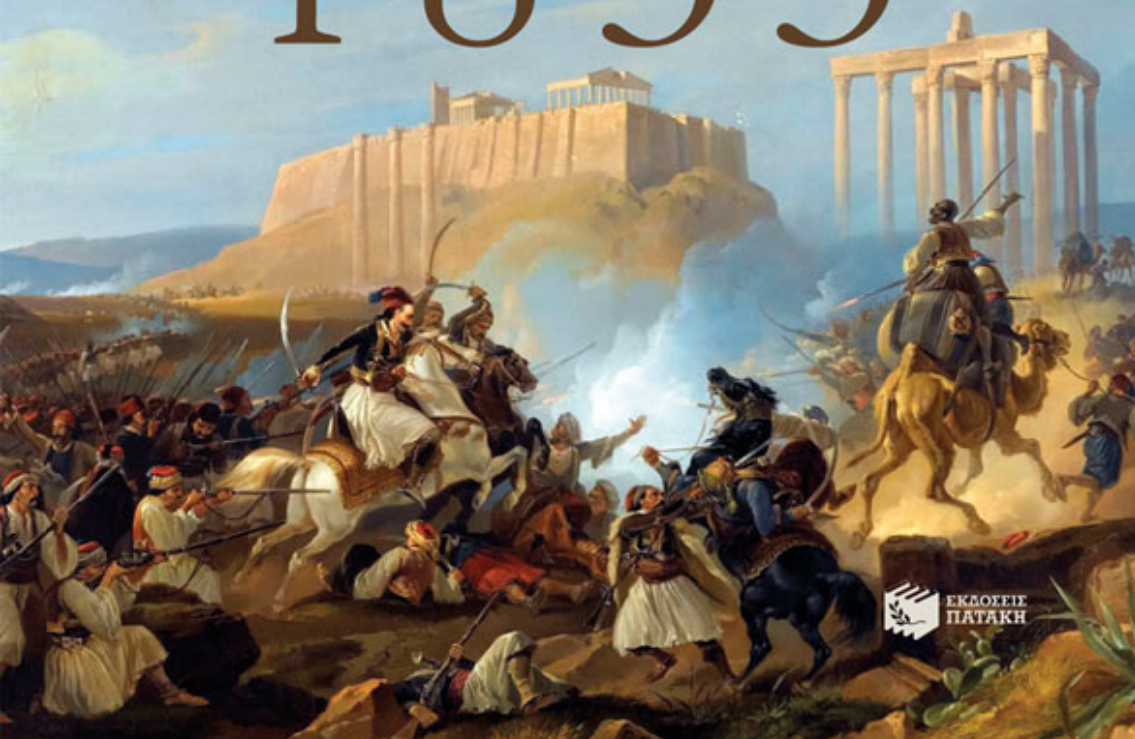

DAVID BREWER

Η ΦΛΟΓΑ
ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1821

1833

DAVID BREWER

Η ΦΛΟΓΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1821
1833

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Τιτίνα Σπερελάκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Στο εξώφυλλο λεπτομέρεια από το έργο
Σκηνή μάχης από την Ελληνική Επανάσταση του Georg Perlberg (1806-1884).

Εκδόσεις Πατάκη – Ιστορία

David Brewer, *Η φλόγα της ελευθερίας: 1821-1833*

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Flame of Freedom:*

The Greek War of Independence, 1821-1833

Μετάφραση: Τιτίνα Σπερελάκη

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Επιμέλεια-διορθώσεις: Μαριάνθη Κιουρτσόγλου

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright© David Brewer, 2001

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2019

Published by arrangement with John Murray Ltd, London

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε κατόπιν συμφωνίας

με την John Murray Ltd, Λονδίνο

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις

John Murray Ltd, Λονδίνο, 2001

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Ιούλιος 2020

Κ.Ε.Τ. Γ679 Κ.Ε.Π. 421/20 ISBN 978-960-16-9014-8

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ**

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Για την Ελίζαμπεθ

Σηκωθείτε απ' τη νάρκη λιοντάρια
Πλήθος είστε ανίκητο πια
Σαν δροσιά τα δεσμά αποτινάξτε
Που στον ύπνο σάς δέσαν γερά.

Σέλλεϋ, Η Μάσκα της Αναρχίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Ευχαριστίες</i>	13
<i>Σημείωση για τα νομίσματα και τις τιμές</i>	15
<i>Χάρτες</i>	17
1. Η Επανάσταση και η Μεγάλη Εκκλησία	23
2. Αγανάκτηση και παλιγγενεσία	32
3. Δύο προφήτες της επανάστασης	44
4. Η Φιλική Εταιρεία	56
5. Αλή-πασάς	69
6. Ξεσηκωμός κατά μήκος του Δούναβη.	86
7. Ενδοιασμοί και διαβουλεύσεις στον Νότο	103
8. Ξεσπάει η καταιγίδα	113
9. Ο χερσαίος πόλεμος	124
10. Ο ναυτικός πόλεμος	137
11. Η τουρκική αντίδραση	151
12. Η άλωση της Τριπολιτσάς	164
13. Σχηματίζοντας κυβέρνηση	180
14. Τα μάτια του κόσμου πάνω στην Ελλάδα	194
15. Οι φιλέλληνες εν δράσει	208
16. Χίος	219
17. Η εκστρατεία του Δράμαλη.	237
18. Ο διχασμός των Ελλήνων	253
19. Η πορεία του Βύρωνα προς την Ελλάδα	270
20. Ο Βύρωνας στο Μεσολόγγι	283

21. Χρυσάφι από το Λονδίνο	304
22. Εμφύλιος στην Ελλάδα	312
23. Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο	322
24. Η ανάμειξη των Δυνάμεων	339
25. Οδυσσέας και Τρελόλυ	353
26. Η πτώση του Μεσολογγίου.	367
27. Το δεύτερο αγγλικό δάνειο.	393
28. Λύσεις απελπισίας.	403
29. Αθήνα, η τελευταία οθωμανική επιτυχία	414
30. Η Συνθήκη του Λονδίνου και οι εντολές των ναυάρχων	427
31. Ναβαρίνο.	438
32. Ο Καποδίστριας, μια μεθόριος και ένας βασιλιάς . .	453
<i>Σημειώσεις</i>	473
<i>Επιλεγμένη βιβλιογραφία</i>	493
<i>Ευρετήριο</i>	499

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου, και όχι απλώς τυπικές, στον πράκτορά μου Bruce Hunter από το David Higham Associates, για τη στήριξή του σε αυτό το βιβλίο από την πρώτη ματιά που έριξε στο κείμενο· σε όλους τους εργαζόμενους του εκδοτικού οίκου John Murray, και ιδιαίτερα στον επιμελητή μου Grant McIntyre, που με τις οξυδερκείς υποδείξεις του διαμόρφωσε το βιβλίο· επίσης στην κόρη μου Sophie και στον ανιψιό μου Nick McDowell που με καθοδήγησαν μέσα από τα αχαρτογράφητα, για μένα, πέλαγα των εκδόσεων ώστε να φτάσω σε τόσο φιλόξενα λιμάνια.

Η σχολαστική και εμπεριστατωμένη διόρθωση του χειρογράφου από τον Peter James βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό το βιβλίο. Για τα λάθη που ίσως απομένουν η ευθύνη βαραίνει, ασφαλώς, εμένα.

Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό μιας σειράς βιβλιοθηκών και μουσείων, για την ακαταπόνητη βοήθειά τους: της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης του Βασιλικού Κολεγίου και της Βιβλιοθήκης του Λονδίνου· στην Αθήνα, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου· και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, της βιβλιοθήκης Κοραΐς στη Χίο, του μουσείου Μεσολογγίου, της δημόσιας βιβλιοθήκης Ναυπλίου, της πινακοθήκης και βιβλιοθήκης René Puaux στην Πύλο και του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη. Η αναδημοσίευση αποσπασμάτων από το *The Movement for Greek Independence 1770-1821* του Richard Clogg (επιμ.), Macmillan, 1976, γίνεται με την άδεια του εκδοτικού οίκου Palgrave.

Πολλοί άνθρωποι διάβασαν εν μέρει ή συνολικά το κείμενο, προσφέροντας πολύτιμα σχόλια. Ευχαριστώ τον Geoffrey Chan-

bler, την Irene Chapman, τον Penry Evans, την Anne Fleming, την Olga Hill, τον John Laughland, τον Geoffrey Lewis, την Ethel Martin, τον Christopher και τη Sue McDowell, την Diana Owen, τον Michael Ward και τον Bill White. Χρωστώ ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη σε δύο φίλους που διάβασαν το σύνολο του κειμένου: στον Νίκο Κοκάντζη, ιδιαίτερα επειδή μου επέστησε την προσοχή σε διατυπώσεις με τις οποίες άθελά μου είχα ίσως θίξει ορισμένες ευαισθησίες των Ελλήνων, και στον Jerry Schneewind, για τις αλάνθαστες συμβουλές του όσον αφορά την ακρίβεια, τη σαφήνεια και την ορθή παρουσίαση της γενικότερης εικόνας. Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα τον James και την Popper Codrington, που μου παρείχαν πρόσβαση και με καθοδήγησαν στην αναδίφηση των εγγράφων του Κόδρινγκτον, καθώς και για τη φιλοξενία τους στη διάρκεια της μελέτης του πλούσιου αυτού αρχείου.

Οι οικογένειες των συγγραφέων συμμετέχουν πάντα στη συγγραφή των βιβλίων, και η εμπλοκή της δικής μου οικογένειας στην πορεία δημιουργίας αυτού εδώ του έργου ήταν μακροχρόνια. Ευχαριστώ τις κόρες μου, που το αγκάλιαζαν με ενδιαφέρον και το στήριζαν όσο θυμούνται τον εαυτό τους, καθώς και τους προγόνους μου που προστέθηκαν στη χορεία των φλογερών υποστηρικτών του. Το πιο μεγάλο ευχαριστώ το επιφυλάσσω για τη σύζυγό μου Elisabeth. Η υπομονή και η επιμονή που επέδειξε, μετατρέποντας ένα χαοτικό χειρόγραφο σε εμφανίσιμο κείμενο, καθώς και τα ευθαρσή σχόλιά της, ήταν πολύτιμα. Η μεγαλύτερη συμβολή της, όμως, υπήρξε η αγάπη της και η στήριξή της όσο κράτησαν οι κόποι και οι χαρές της ανάδυσης του βιβλίου από το κουκούλι της ιδέας μέχρι που πέταξε πλήρως σχηματισμένο στο φως του ήλιου. Το βιβλίο αυτό είναι και δικό της, και με ευχαρίστηση της το αφιερώνω.

Σημείωση για τα νομίσματα και τις τιμές

Η Ισοτιμία ανάμεσα στα κυριότερα νομίσματα διατηρήθηκε σχετικά σταθερή σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820. Η λίρα στερλίνα αντιστοιχούσε περίπου σε 5 αμερικανικά δολάρια ή ισπανικά πέσος, σε 25 φράγκα και σε λίγο παραπάνω από 100 ρωσικά ρούβλια.

Το τουρκικό πιάστρο (γρόσι) ωστόσο, το οποίο ήταν και νόμισμα της Ελλάδας, γνώριζε την περίοδο εκείνη κάθετη πτώση. Μερικά χρόνια πριν από το 1821 η στερλίνα ισοδυναμούσε με 20 πιάστρα, το 1824 –όταν βρέθηκε στην Ελλάδα ο Βύρωνας– η ισοτιμία ήταν 50/λίρα και το 1832 είχε πια πέσει στα 86,50. Επομένως, το πιάστρο σε δύο δεκαετίες είχε χάσει τα τρία τέταρτα της διεθνούς αξίας του.

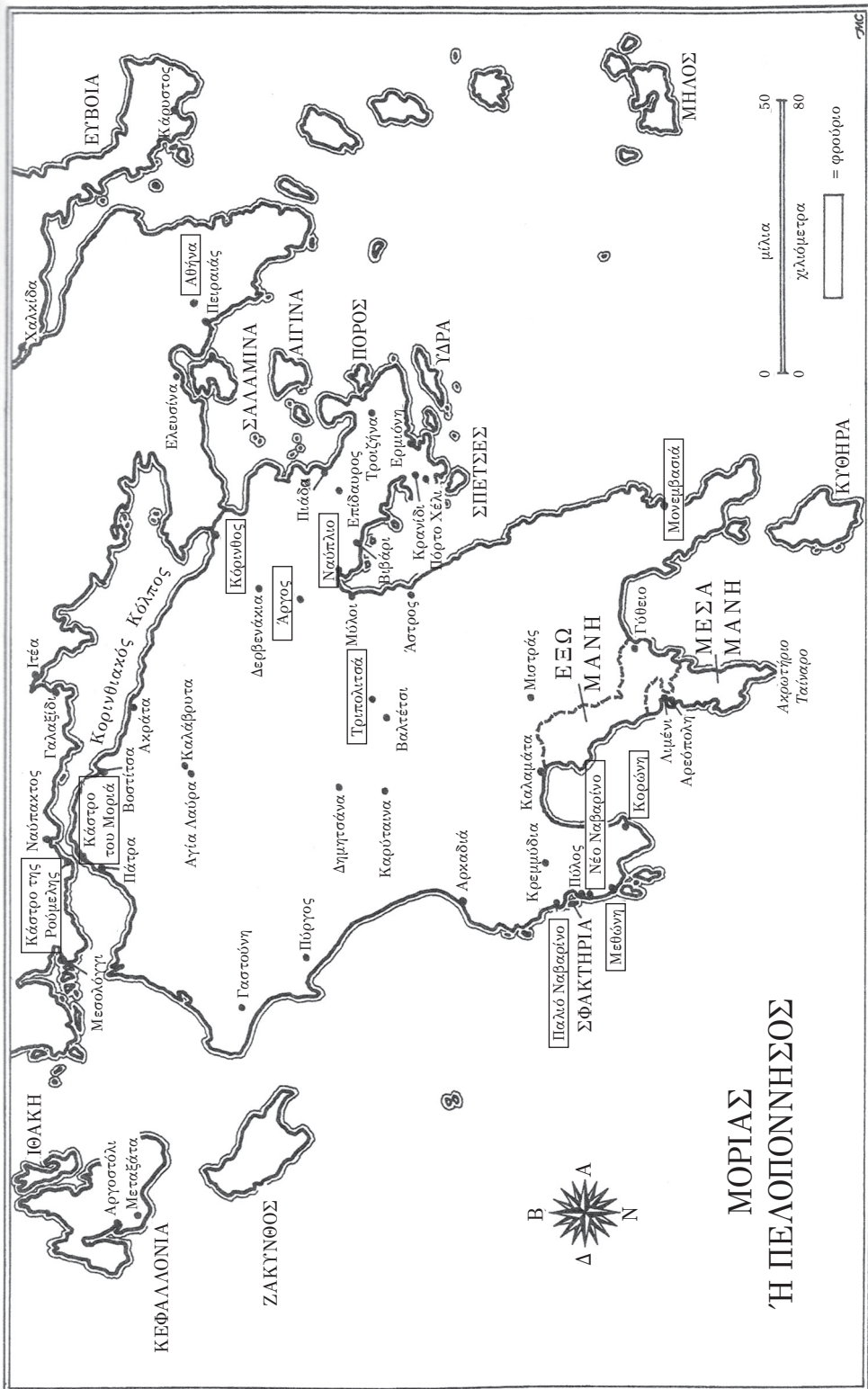
Ποια θα ήταν η σημερινή αξία των νομισμάτων εκείνης της εποχής; Δεν μπορούμε να την υπολογίσουμε με ακρίβεια, κυρίως επειδή έχουν αλλάξει οι συγκριτικές τιμές. Παραδείγματος χάριν, την εποχή εκείνη στην Ελλάδα η στέγαση ήταν φτηνή αλλά οι συγκοινωνίες ακριβές: το ετήσιο ενοίκιο για ένα καλό σπίτι ισοδυναμούσε με την τιμή τριών αλόγων. Φτηνή ήταν και η εργασία, αλλά ακριβά τα αγροτικά ζώα: για να αγοράσει μια γαλοπούλα ένας εργάτης, θα δαπανούσε το μεροκάματο τεσσάρων ημερών. Μπορούμε πάντως να πούμε με βεβαιότητα ότι στην Ελλάδα της εποχής εκείνης η στερλίνα –ένα ισχυρό νόμισμα σε μια πάμπτωχη χώρα– είχε την αγοραστική αξία τουλάχιστον 100 σημερινών λιρών.

Χάρτες

(σε σχέδια του Μάρτιν Κόλλινς)

1. Ρούμελη, ή η Ελλάδα βόρεια του Κορινθιακού κόλπου . .	18
2. Μοριάς ή Πελοπόννησος	19
3. Ο Αλέξανδρος Ύψηλάντης στη Μολδοβλαχία, 1821	20
4. Χίος	21
5. Το Μεσολόγγι και η Λιμνοθάλασσά του	22

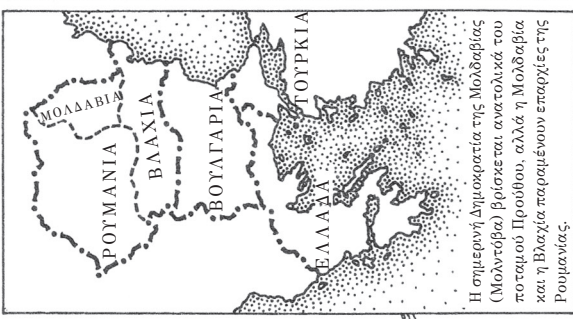
ΜΟΡΙΑΣ 'Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

**Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ
ΣΤΗ
ΜΟΛΔΑΒΙΑ,
1821**

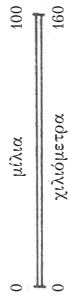
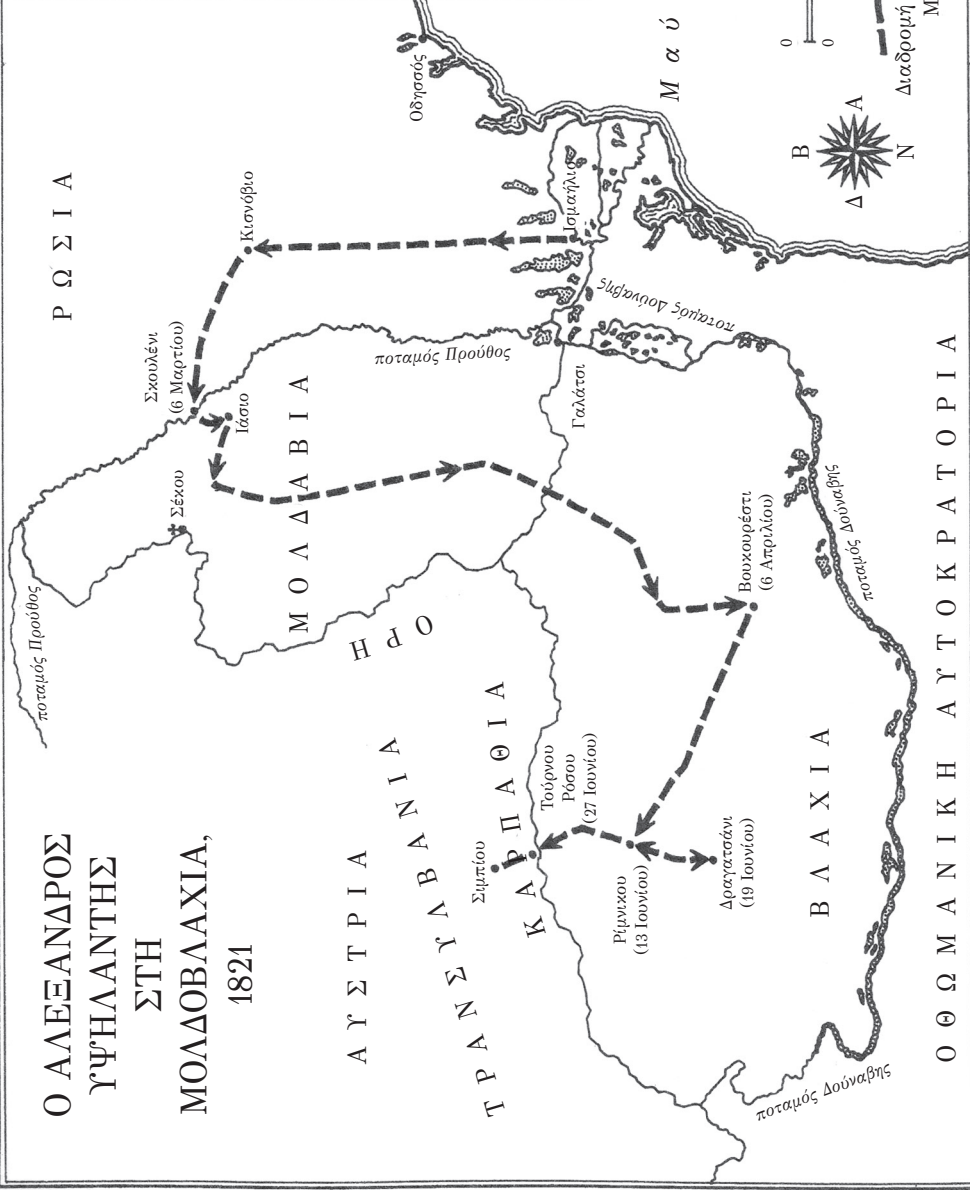
ΑΥΣΤΡΙΑ
ΤΡΑΝΣΥΛΒΑΝΙΑ
ΚΑΡΠΑΘΙΑ
ΜΟΛΔΑΒΙΑ
ΡΟΥΜΑΝΙΑ
ΒΛΑΧΙΑ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΡΩΣΙΑ

Μαύρη Θάλασσα

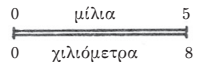
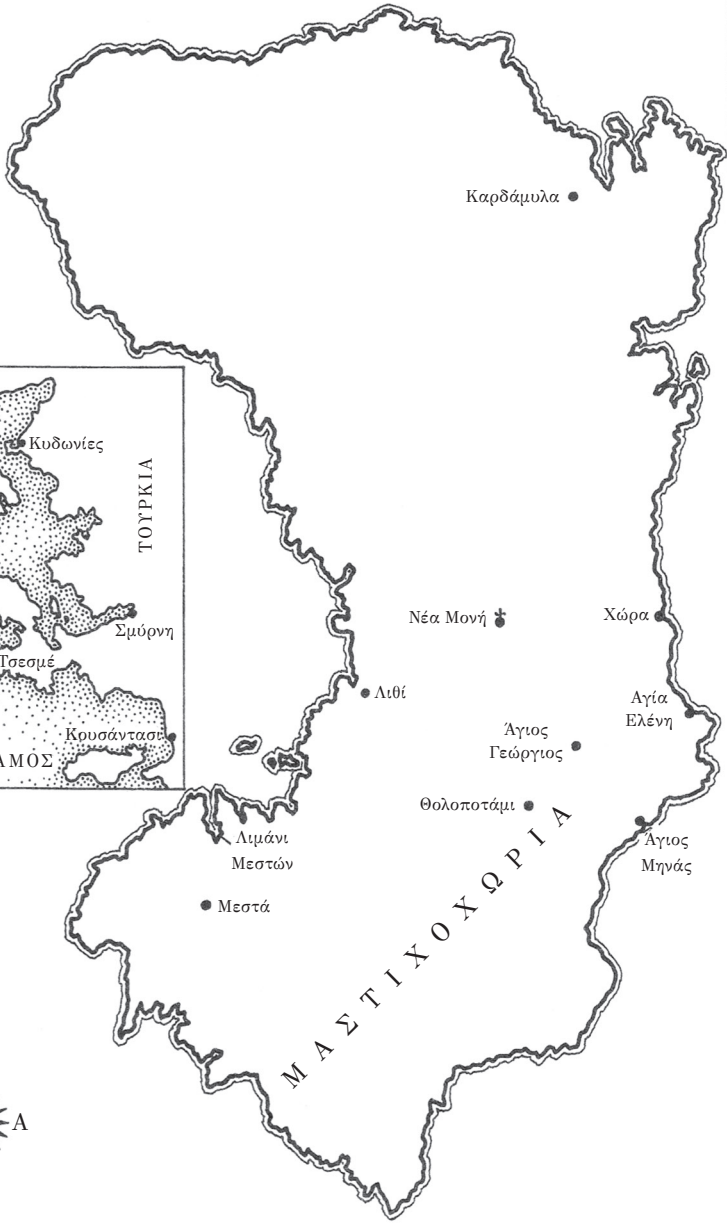

Η σημερινή Δημοκρατία της Μολδαβίας (Μολδοβία) βρίσκεται ανατολικά του ποταμού Προύθου, αλλά η Μολδοβία και η Βλαχία παραμένουν επαρχίες της Ρουμανίας.

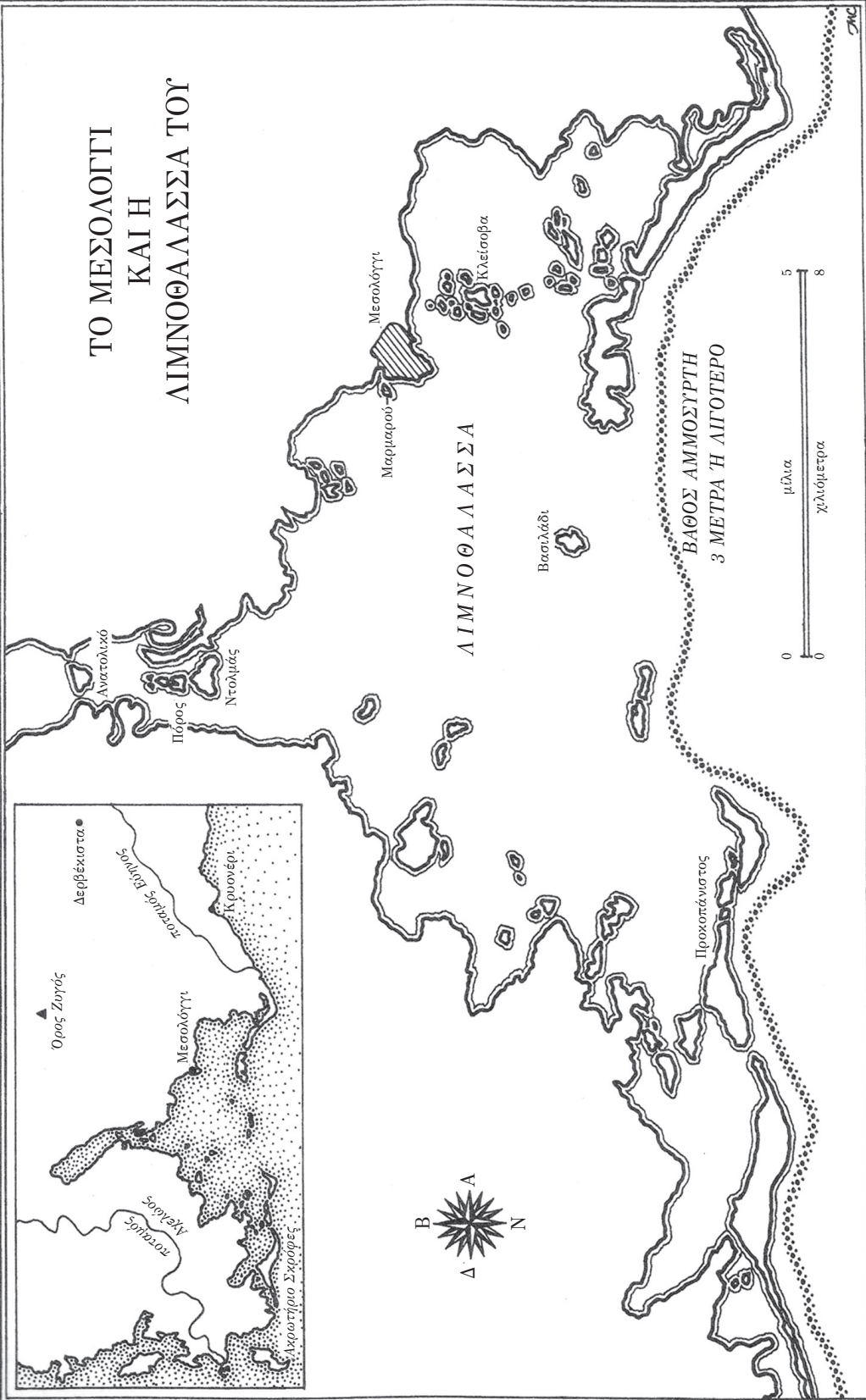

Διαδρομή του Αλεξάνδρου Υψηλάντη,
Μάρτιος-Ιούνιος 1821

ΧΙΟΣ

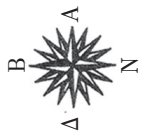
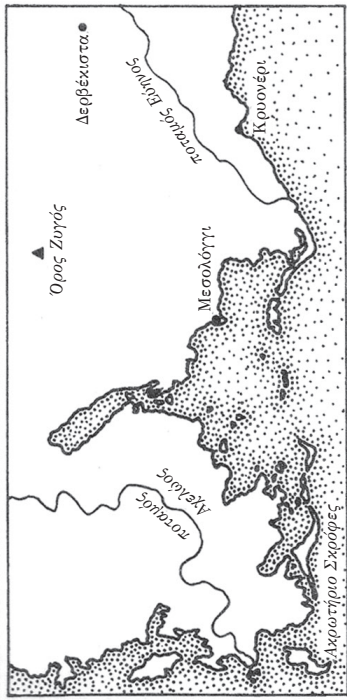
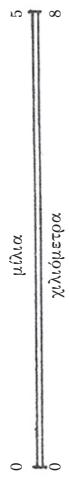

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Η ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ

ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ

ΒΑΘΟΣ ΑΜΜΟΣΥΡΤΗ
3 ΜΕΤΡΑ Ή ΛΙΓΟΤΕΡΟ

Η Επανάσταση και η Μεγάλη Εκκλησία

Στην ιστορία της ώρας του θριάμβου ενός έθνους ενσωματώνεται συχνά κάποιος μύθος, η ρομαντική περιγραφή μιας ηρωικής πράξης ή μιας μεγαλόψυχης χειρονομίας, που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά έστω κι αν, στην πραγματικότητα, δεν τον πιστεύει κανείς. Οι Έλληνες τρέφουν έναν τέτοιο μύθο σχετικά με την έναρξη του αγώνα τους για ανεξαρτησία από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορία αυτή, στην οποία την εξουσία είχαν οι Τούρκοι, ήταν μία από τις πιο εντυπωσιακές που έχει γνωρίσει ο κόσμος. Ιδρύθηκε τον 14ο αιώνα από τον Οσμάν τον Α΄ και επιβίωσε μέχρι το τέλος του πολέμου του 1914-18. Στο απόγειο της εδαφικής επέκτασής της εκτεινόταν από το Αλγέρι μέχρι τη Βαγδάτη και από το Κάιρο μέχρι τη Βουδαπέστη. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, το 1453, η Ελλάδα μετατράπηκε σε ένα μικρό, φτωχό και υπανάπτυκτο μέρος αυτής της μεγάλης αυτοκρατορίας, και έτσι έμεινε επί σχεδόν 400 χρόνια.

Τους πρώτους μήνες του 1821 στην Ελλάδα ήταν εμφανή όλα τα σημάδια της επικείμενης επανάστασης εναντίον των Τούρκων κυβερνητών της. Εξετάζονταν σχετικά σχέδια, συζητιούνταν ημερομηνίες για την έναρξή της, και η εκτεταμένη αγορά όπλων προκάλεσε στα παζάρια έλλειψη σε μπαρούτι και βόλια. Ένας από τους πιο προβεβλημένους Έλληνες ηγέτες ήταν ο Γεώργιος Γερμανός, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια επίσκοπος Πατρών. Ο Γερμανός δεν ήταν ένας απλός τοπικός ιεράρχης. Προσωπικός φίλος του ελληνορθόδοξου πατριάρχη, διέθετε αίγλη και

επιρροή που εκτείνονταν πέρα από την Πελοπόννησο στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου. Ο επίσκοπος Γερμανός βρίσκεται λοιπόν στο επίκεντρο του μύθου.

Κατά το αφήγημα, στα τέλη Μαρτίου του 1821 ο Γερμανός κλήθηκε από την Πάτρα στην Τριπολιτσά για μία από τις τακτικές συναντήσεις των Ελλήνων προκρίτων με τις τουρκικές αρχές. Η διαδρομή που ακολούθησε τον οδήγησε στα Καλάβρυτα, ψηλά στους λόφους πάνω από τον Κορινθιακό κόλπο, όπου ανακοίνωσε ότι δε σκόπευε να προχωρήσει άλλο. Ύστερα από ολονύχτιες προσευχές σε μια μονή καλογραιών, στις 25 Μαρτίου πήγε στο κοντινό μοναστήρι της Αγίας Λαύρας, όπου είχαν συγκεντρωθεί 1.500 οπλισμένοι χωρικοί. Τους υποσχέθηκε ένα θαύμα: όταν οι Τούρκοι θα έρχονταν να τον συλλάβουν, το μόνο που είχαν να κάνουν οι Έλληνες ήταν να βγάλουν την πολεμική κραυγή της Παλαιάς Διαθήκης «Νίκη Θεού». Κι έτσι έγινε: μόλις έκαναν την εμφάνισή τους εξήντα Τούρκοι ιππείς, η συλλογική ωρυγή αντήχησε από τα γύρω βουνά και οι Τούρκοι σκορπίστηκαν και τράπηκαν σε φυγή, επιστρέφοντας κακήν κακώς στα Καλάβρυτα.

Στη συνέχεια, σύμφωνα πάντα με το αφήγημα, πραγματοποιήθηκε μια δοξολογία, και ο Γερμανός, τον οποίο οι παρευρισκόμενοι αντιμετώπιζαν πια σαν υπερφυσικό ον, ιερούργησε και μετά απευθύνθηκε στους συγκεντρωμένους. Δε θα λάβουμε βοήθεια από τις χριστιανικές δυνάμεις, είπε. Τι όφελος είχες, ρώτησε τον στρατιωτικό ηγέτη και πρώην μισθοφόρο Κολοκοτρώνη, που έχυσε το αίμα σου κάτω από τη ρωσική σημαία; Η Γαλλία, πάντα φίλη των Ελλήνων, μόνο έμμεση και διά της πλαγίας οδού βοήθεια ήταν σε θέση να προσφέρει. Όσο για τη Βρετανία, οι διαθέσεις του κυβερνήτη των υπό βρετανική κυριαρχία Ιονίων νήσων και των Άγγλων προξένων στην Ελλάδα ήταν τόσο εχθρικές, που θα μπορούσε κανείς να τους συμπεριλάβει στην τουρκική πλευρά.

Όμως, συνέχισε ο Γερμανός, δεν μπορούμε να παραμείνουμε υπήκοοι του σουλτάνου, και τόνισε ότι ο κύβος είχε ριφθεί. Ολόκληρη η Ελλάδα ήταν τώρα εκτεθειμένη σε κίνδυνο λόγω επιχειρήσεων που είχαν ήδη λάβει χώρα εναντίον των Τούρκων, για τις οποίες είπε ότι «Εις και μόνος σπινθήρ πρόκειται να παραγάγη γενικόν εμπρησμόν». Το επαναστατικό εγχείρημα που βρισκό-

ταν σε εξέλιξη ανάμεσα στους λιπόψυχους κατοίκους της Μολδαβίας και της Βλαχίας θα αποτύγχανε, αλλά τόσο αυτό το τόλμημα όσο και η εξέγερση στα Ιωάννινα του Αλή-πασά, του «εγκληματία», θα διευκόλυναν, περισπώντας την προσοχή των τουρκικών δυνάμεων. Απαίτησε για λογαριασμό της Ελλάδας τα νησιά του Αιγαίου, καθώς επίσης περιοχές και πόλεις που έφταναν βόρεια μέχρι την επικράτεια του Αλή-πασά, ένα σύνορο που δεν έγινε πραγματικότητα παρά σχεδόν έναν αιώνα αργότερα. «Η ανωτάτη απόφασις των συμβουλίων υμών» είπε «δέον να είναι νίκη ή θάνατος» και κατέληξε: «Τότε επανακάμπτοντας εις τον ναόν του Κυρίου θα επαναλάβω εις υμάς από του άμβωνος της αληθείας εκείνο το οποίον αναγγέλλω σήμερον, ότι σύμπασα η Ιστορία και το μέλλον ημών περιέχονται εν ταις εξής λέξεσι: θρησκεία, ελευθερία, πατρίς!».

Η ομιλία του έλαβε τέλος, ο Γερμανός ανέθεσε καθήκοντα σε κάθε αρχηγό και δέχτηκε εξομολογήσεις μαζί με άλλους ιερείς. Στη συνέχεια ανέβηκε σ' έναν γήλοφο και χορήγησε γενική άφεση αμαρτιών στους συγκεντρωμένους, που ήταν τώρα 5.000, όσοι κι εκείνοι που είχαν ακούσει το κήρυγμα του Χριστού στην έρημο. Αφού έδωσε σε όλους με το ίδιο του το χέρι τη θεία μετάληψη, απάλλαξε τους πιστούς από την υποχρέωση της νηστείας της Μεγάλης Σαρακοστής, δίνοντας ο ίδιος δημοσίως το παράδειγμα και δηλώνοντας ότι, επειδή απειλούνταν η θρησκεία και η ζωή όλων, χρειάζονταν δυνάμεις για να υπερασπιστούν τον λαό και την Αγία Τράπεζα.¹

Εδώ παίρνει τέλος η μυθοπλαστική αυτή περιγραφή. Η ελληνική επανάσταση ξεκίνησε όντως την άνοιξη του 1821, ωστόσο το συγκεκριμένο επεισόδιο στο σύνολό του ήταν καθαρό μύθευμα. Ούτε ο Γερμανός ούτε ο Κολοκοτρώνης, στον οποίο λέγεται ότι απευθύνθηκε, ήταν στην Αγία Λαύρα στις 25 Μαρτίου. Μάλιστα ο Κολοκοτρώνης βρισκόταν πολλά χιλιόμετρα μακριά, στη νότια Πελοπόννησο. Έλληνες και ξένοι ιστορικοί της εποχής απέρριπταν το επεισόδιο ως ψευδοϊστορικό ή απλώς ψευδές. Το αφήγημα είναι προίόν της πέννας του Φρανσουά Πουκεβίλ, του Γάλλου προξένου στην Ελλάδα και συγγραφέα μιας τετράτομης ιστορίας της ελληνικής επανάστασης που εκδόθηκε με μεγάλη σπουδή το 1824. Ο Πουκεβίλ δεν πρέπει να γίνεται πιστευτός. Επινοεί περιστατικά και κατασκευάζει βολικά γεγονότα

και αριθμούς. Στόχος του είναι είτε να ενισχύσει μια ιστορία είτε να εκφράσει την έχθρα που τρέφει για όλες τις χώρες πέρα από τη δική του, όπως έκανε με τις υποτιθέμενες αναφορές του Γερμανού στη Ρωσία και τη Βρετανία και με τις δικές του διαβολές σε βάρος κάποιων από τους συναδέλφους του προξένους. Αν ο Σοβέν δεν είχε δώσει το δικό του όνομα στον φιλοπόλεμο και υπερβάλλοντα εθνικισμό –τον σοβινισμό–, θα μπορούσε να το είχε κάνει ο Πουκεβίλ.

Παρ' όλα αυτά, η Αγία Λαύρα έχει γίνει για τους Έλληνες ο αδιαμφισβήτητος τόπος έναρξης της επανάστασής τους και η 25η Μαρτίου εξακολουθεί να αποτελεί ημέρα εθνικής εορτής. Η γοητεία της ιστορίας του Πουκεβίλ οφείλεται στη με κάθε δυνατό τρόπο σύνδεση της επανάστασης των Ελλήνων με τη Βίβλο, με τη θρησκευτική πίστη και με την ορθόδοξη εκκλησία: η χρήση ενός μοναστηριού ως σκηνικού, η βιβλική πολεμική κραυγή που έτρεψε σε φυγή το τουρκικό ιππικό, ο βιβλικός αριθμός των 5.000 συγκεντρωμένων, η ημερομηνία που συνέπιπτε με τη θρησκευτική εορτή του Ευαγγελισμού, η έμφαση στη θρησκεία ως σημαντικότερη ακόμα και από την ελευθερία και την πατρίδα. Από την άποψη αυτή ο μύθος αποτυπώνει την πραγματικότητα. Η εκκλησία υπήρξε πράγματι ο βασικός συντελεστής της διατήρησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας σ' όλη τη διάρκεια των σχεδόν 400 χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Καθώς ο σουλτάνος Μωάμεθ ο Β' εξαπέλυε τις οθωμανικές δυνάμεις του σε μια τελική επίθεση εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας Κωνσταντινούπολης, νωρίς το πρωί της Τρίτης 29 Μαΐου 1453, οι εκκλησίες ήταν εκείνες που με τις καμπάνες τους σήμαιναν συναγεμρό απ' άκρη σ' άκρη στην πόλη, και στα δικά τους κτίρια κατέφευγαν οι τρομοκρατημένοι κάτοικοι. Η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε εκείνη την ημέρα. Εκκλησίες λεηλατήθηκαν, και όσοι καταδιωκόμενοι παρέμεναν ακόμα εκεί είτε κατασφάχτηκαν είτε αιχμαλωτίστηκαν για να εισπραχτούν λύτρα ή για να πουληθούν ως δούλοι. Αργά το απόγευμα εκείνης της κατακλυσμαίας Τρίτης ο σουλτάνος μπήκε στην Αγια-Σοφιά, τη μεγαλύτερη εκκλησία όχι μόνο της πόλης αλλά και ολόκληρου του Βυζαντίου. Από τον άμβωνα ένας μουσουλμάνος κληρικός διακήρυξε ότι δεν υπήρχε άλλος θεός από τον Αλλάχ, και ο ίδιος

ο σουλτάνος ανέβηκε στην Αγία Τράπεζα και προσκύνησε τον θεό της θρησκείας του.

Θα ανέμενε ίσως κανείς ότι ο οθωμανικός θρίαμβος θα σήμαινε το τέλος της ελληνορθόδοξης εκκλησίας, κάτι τέτοιο, όμως, δε συνέβη. Πολλές από τις εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης σώθηκαν από την καταστροφή, με το επιχείρημα, μερικές φορές μάλλον τεχνητό, ότι δεν είχαν καταληφθεί αλλά παραδοθεί. Στις φλέβες του σουλτάνου, μόλις 21 ετών ακόμα, έτρεχε ελληνικό αίμα, είχε Ελληνίδα μητριά, την οποία υπεραγαπούσε, και έτρεφε βαθύ θαυμασμό για τα βυζαντινά επιτεύγματα. Έτσι ήταν συμπονετικός απέναντι στους νέους Έλληνες υπηκόους του και η πολιτική του απέναντί τους ήταν από την πρώτη στιγμή πραγματιστική και όχι καταστρεπτική. Οι Έλληνες θα αποτελούσαν μια ξεχωριστή κοινότητα στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποκείμενη στους νόμους και στους φόρους της, αλλά κατά τα άλλα σε μεγάλο βαθμό αυτοδιοικούμενη. Τελικός υπεύθυνος για την καλή συμπεριφορά τους θα ήταν ο ορθόδοξος πατριάρχης ο οποίος, όπως και επί Βυζαντίου, θα διέμενε στην πόλη που τώρα ονομαζόταν Ιστανμπούλ, μολονότι για τους Έλληνες θα έμενε για πάντα η Κωνσταντινούπολη.

Εκείνη τη στιγμή ο πατριαρχικός θρόνος ήταν κενός, και ο σουλτάνος μπορούσε να κάνει τη δική του επιλογή. Επέλεξε τον διαπρεπή λόγιο και αξιοσέβαστο Γεώργιο Γεννάδιο. Υπήρχε μια εξαιρετική πολιτική λογική πίσω από τον διορισμό του Γενναδίου, συγκεκριμένα ότι ήταν ο κυριότερος αντίπαλος της ένωσης της Ανατολικής Εκκλησίας με τη Δυτική, δηλαδή των ορθόδοξων με τους καθολικούς. Η ένωση αυτή ήταν το θέμα που είχε συζητηθεί από τις δύο πλευρές στη συνάντησή τους στη Σύνοδο της Φλωρεντίας, δεκατέσσερα χρόνια νωρίτερα. Εκεί οι ορθόδοξοι, υπό την πίεση του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη του Η΄ του Παλαιολόγου, που ήθελε τη δυτική πολιτικοστρατιωτική υποστήριξη για να τα βγάλει πέρα με την οθωμανική εισβολή, είχαν υπογράψει απρόθυμα μια πράξη συνένωσης με τους καθολικούς, η οποία δεν ήταν καθόλου δημοφιλής μεταξύ των Ελλήνων. Αργότερα ένας ιστορικός περιέγραψε την ένταση των ανθενωτικών αισθημάτων τις παραμονές της πτώσης της Κωνσταντινούπολης: «Αν την τελευταία αυτή ώρα είχε εμφανιστεί στους Βυζαντινούς ένας άγγελος λέγοντάς τους: “Δεχτείτε την ένωση

των δύο εκκλησιών, και θα διασκορπίσω τους εχθρούς σας”, οι Έλληνες δε θα τον είχαν ακούσει, προτιμώντας τον οθωμανικό ζυγό· τόσο βαθιά ήταν τα ίχνη που είχε αφήσει το σχίσμα».²

Ο σουλτάνος δεν επιθυμούσε να δει τις δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις να προσφέρουν στους ομοθρήσκους τους την υποστήριξη εναντίον του ισλάμ που είχε προσπαθήσει να αποσπάσει στη Φλωρεντία ο Ιωάννης ο Η΄ ο Παλαιολόγος. Έτσι, ο ανθωντικός Γεννάδιος ήταν εντελώς κατάλληλος υποψήφιος για Πατριάρχης, μόνο που στην αρχή δεν μπορούσαν να τον βρουν. Τελικά μαθεύτηκε ότι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης είχε αιχμαλωτιστεί και τώρα ήταν οικιακός δούλος ενός εύπορου Τούρκου στην Αδριανούπολη, το σημερινό Εντινέ. Τον έφεραν πίσω στην Κωνσταντινούπολη, και τον Ιανουάριο του 1454 ενθρονίστηκε Πατριάρχης στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Η επίσημη ενθρόνιση ήταν ένας σύνδεσμος με το παρελθόν. Ο σουλτάνος υποσχέθηκε στον Γεννάδιο ασφαλές μέλλον την ώρα που του ενεχείριζε τον μανδύα, την ποιμαντορική ράβδο και το εγκόλπιο του αξιώματός του: «Πατριάρχευε επ’ ευτυχία και έχε την φιλίαν ημών, εν οίς θέλεις, έχων πάντα τα σα προνόμια, ως και οι προ σου Πατριάρχαι είχαν».³

Οι όροι βάσει των οποίων αποδέχθηκε ο Γεννάδιος το πατριαρχικό αξίωμα σηματοδοτούσαν το πλαίσιο της ημιαυτονομίας για τους χριστιανούς στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος ο πατριάρχης και οι διάδοχοί του είχαν εγγυημένο προσωπικό απαραβίαστο, ελευθερία κινήσεων και απαλλαγή από τους φόρους. Δε θα μετατρέπονταν άλλες εκκλησίες σε τζαμιά. Πατριαρχικά και όχι τουρκικά δικαστήρια θα χειρίζονταν όλες τις υποθέσεις που αφορούσαν αποκλειστικά ορθόδοξους. Ο πατριάρχης είχε τη δυνατότητα να φορολογεί τους ορθόδοξους προκειμένου να συγκεντρώνει χρήματα για την εκκλησία. Σε αντάλλαγμα γι’ αυτά τα προνόμια, ο πατριάρχης ήταν υπόλογος απέναντι στις οθωμανικές αρχές για την καλή συμπεριφορά του ποιμνίου του και για τη διασφάλιση της καταβολής των φόρων τους στο κράτος. Οι πατριαρχικές αυτές εξουσίες και ευθύνες δεν περιορίζονταν στους Έλληνες του ποιμνίου του. Επεκτείνονταν καταρχήν σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες που τότε συμπεριλαμβάνονταν ή έμελλε να συμπεριληφθούν αργότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: στα πατριαρχεία Αλεξαν-

δρείας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας, στις σλαβικές ορθόδοξες εκκλησίες, θεωρητικά ακόμα και στη Ρωσική.

Όλα αυτά ήταν πολλά υποσχόμενα. Το πατριαρχείο διέθετε κρατική προστασία, οι εξουσίες του είχαν εδραιωθεί, ακόμα και επεκταθεί από ορισμένες απόψεις, ενώ τα δικαιώματα όπως και τα καθήκοντα της χριστιανικής κοινότητας είχαν καθοριστεί επίσημα. Γρήγορα όμως έγιναν φανερά τα ελαττώματα της ρύθμισης. Μεταγενέστεροι σουλτάνοι παραβίασαν την υπόσχεση περί μη μετατροπής εκκλησιών σε τζαμιά. Οι εκκλησιαστικοί ηγέτες αναμειγνύονταν πια στην πολιτική της αυλής του σουλτάνου, και η επιδεξιότητα στις μηχανορραφίες έγινε χαρακτηριστικό εξίσου σημαντικό όσο και η πνευματικότητα. Τέλος, υπήρχε και το οικονομικό ζήτημα. Μπορεί ο πατριάρχης προσωπικά να απαλλασσόταν από τους φόρους, όχι όμως και το πατριαρχείο ως θεσμός, και οι φόροι που του επιβάρυναν συνεχώς αυξάνονταν. Ακόμα, με βάση τη συμφωνία του Γεννάδιου, ο πατριάρχης μπορεί μεν να εκλεγόταν από την Ιερά Σύνοδο, αλλά χρειαζόταν και την κρατική επικύρωση, έτσι έγινε σταδιακά έθιμο, μετά την εκλογή, να καταβάλλεται στο κράτος ένα χρηματικό ποσό. Οι πληρωμές αυξήθηκαν όχι μόνο ποσοτικά αλλά και σε συχνότητα, καθώς οι τουρκικές δολοπλοκίες προκαλούσαν συνεχείς αλλαγές στον πατριαρχικό θρόνο: συνολικά έγιναν εξήντα μία εκλογές στην εκατονταετία 1595-1695. Έτσι λοιπόν, τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης το πατριαρχείο ήταν πια βυθισμένο στα χρέη.

Υποφέροντας από χρόνια ταμειακή στενότητα, η εκκλησία παραμέλησε τον κλήρο στις μικρές πόλεις και τα χωριά. Ελάχιστα γίνονταν για τη διαπαιδαγώγηση των ίδιων των κληρικών ή για να έχουν την ικανότητα να παρέχουν εκπαίδευση στους ενορίτες τους. Για την ακρίβεια, με την τουρκική κατάκτηση, η Ελλάδα μπήκε σε μια σκοτεινή περίοδο από άποψη εκπαίδευσης. Το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης και οι ακαδημίες στη Θεσσαλονίκη, τον Μιστρά και την Τραπεζούντα έκλεισαν. Έναν αιώνα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ένας καθηγητής από το Τύμπινγκεν, ο Μάρτιν Κρούζιους, διαβάζοντας αναφορές από την Ελλάδα, θρηνούσε: «Σ' ολόκληρη την Ελλάδα δεν ανθούν πουθενά οι σπουδές. Δεν έχουν δημόσιες ακαδημίες ή καθηγητές, παρά μόνο τα πιο ασήμαντα σχολεία, όπου διδάσκε-

ται στα αγόρια η ανάγνωση του Ωρολογίου, της Οκτωήχου, του Ψαλτηρίου και άλλων βιβλίων που χρησιμοποιούνται στις λειτουργίες. Όμως μεταξύ των ιερέων και των μοναχών είναι πραγματικά ελάχιστοι όσοι πραγματικά κατανοούν αυτά τα βιβλία».⁴ Στις αρχές του 19ου αιώνα ένας χολωμένος περιηγητής ήταν σε θέση να ισχυριστεί ότι η ορθοδοξία δεν ήταν παρά «μια λεπρώδης σύνθεση άγνοιας, δεισιδαιμονίας και φανατισμού».⁵

Ωστόσο, η εκκλησία παρέμεινε σε στενή επαφή με τον λαό. Ο παπάς του χωριού επιλεγόταν μεταξύ των χωρικών και ζούσε σαν κι αυτούς. Αν η κοινότητα ήθελε να εκφράσει τα παράπονά της για απρόκλητες επιθετικές ενέργειες ή για εκβιαστική απόσπαση χρημάτων από το κράτος, αυτό μπορούσε συχνά να γίνει μέσω του ντόπιου παπά και των προϊσταμένων του. Ενώ οι μουσουλμάνοι κατακτητές της χώρας πήγαιναν στο τζαμί, οι εκκλησιαστικές λειτουργίες στην ελληνική γλώσσα διατηρούσαν ένα αίσθημα ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Στην Ελλάδα είναι ακόμα ευρέως πιστευτή η άποψη ότι οι τοπικές εκκλησίες χρησιμοποιούνταν και σαν κρυφά σχολεία. Οι σημερινοί Έλληνες θυμούνται ακόμα το παιδικό τραγουδάκι που λέει:

Φεγγαράκι μου λαμπρό,
 Φέγγε μου να περπατώ,
 Να πηγαίνω στο σχολειό,
 Να μαθαίνω γράμματα,
 Γράμματα σπουδάγματα,
 Του Θεού τα πράγματα.

Γιατί, θα ρωτούσε σαστισμένο το παιδί, να φέγγει το φεγγαράκι τον δρόμο για το σχολείο, και θα του έλεγαν ότι εξαιτίας της τουρκικής καταπίεσης τα παιδιά έπρεπε να βγαίνουν κρυφά από το σπίτι τους τη νύχτα για να διδάσκονται τη γλώσσα και τη θρησκεία τους από τους τοπικούς παπάδες. Όμως οι Τούρκοι δεν απαγόρευαν την εκπαίδευση, την κοσμική ή τη θρησκευτική: την άφηναν στη δικαιοδοσία του ορθόδοξου πατριάρχη. Πιθανότατα πολλά παιδιά πήγαιναν όντως σε αυτοσχέδια σχολεία, συχνά σε μια εκκλησία και με έναν παπά για δάσκαλο, αλλά πήγαιναν τη νύχτα μόνο και μόνο επειδή δούλευαν στα χωράφια όλη την ημέρα.

Στα τέλη του 18ου αιώνα ο πατριάρχης βρισκόταν πια μπροστά σ' ένα ολοένα και πιο πιεστικό δίλημμα. Αφενός η εκκλησία ήταν για τον ελληνικό λαό ο θεματοφύλακας της σύνδεσής του με το παρελθόν και πολλοί τη θεωρούσαν εγγυητή της μελλοντικής τους απελευθέρωσης. Αφετέρου, με την ανάληψη του αξιώματός του, ο πατριάρχης είχε ορκιστεί αφοσίωση στον σουλτάνο, αποδεχόμενος τη συμφωνία που είχε συνάψει ο Γεννάδιος στην αρχή της Τουρκοκρατίας. Δεν ήταν, άρα, καθήκον του πατριάρχη να αποδίδει τα του Καίσαρος τω Καίσαρι; Έτσι, η εκκλησία ήταν επικεφαλής τόσο της συνεργασίας με τον κατακτητή όσο και της αντίστασης, παίζοντας, κατά μία έννοια, ταυτόχρονα τον ρόλο του Πεταίν και του Ντε Γκολ. Ο ρόλος του συνεργάτη του κατακτητή υπερίσχυε, τουλάχιστον δημοσίως. Το 1798 δημοσιεύτηκε μια Πατρική Διδασκαλία, με την υπογραφή του πατριάρχη Ιεροσολύμων, αλλά διατυπωμένη ίσως από τον Γρηγόριο τον Ε', τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, όπως και το 1821. Το έγγραφο δύσκολα θα μπορούσε να είναι πιο δουλοπρεπές: ο συντάκτης του ευχαριστούσε τον Θεό που είχε δημιουργήσει εκ του μηδενός την ισχυρά βασιλεία των Οθωμανών, για να φυλάξει αλώβητη την ορθοδοξία, σώζοντάς την από τις αιρέσεις του Βυζαντίου, και έδινε εντολή στους πιστούς να υπακούν και να σέβονται τον σουλτάνο, τον οποίο ο Θεός είχε στείλει για να τους εξουσιάζει.⁶

Όσο πλησίαζε η επανάσταση, η πατριαρχική γραμμή γινόταν ολοένα και πιο σκληρή, και μόλις ξέσπασε η εξέγερση, τον Μάρτιο του 1821, κυκλοφόρησε μια εγκύκλιος, με τις υπογραφές του πατριάρχη Γρηγορίου και είκοσι δύο άλλων διαπρεπών ιερωμένων, η οποία αφορούσε όποιον συμμετείχε σε μια επανάσταση εναντίον του νόμιμου ηγεμόνα τους, του σουλτάνου. Μόνο που το δίλημμα της εκκλησίας δεν μπορούσε να λυθεί με αυτόν ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο. Ο Γρηγόριος συνελήφθη κατηγορούμενος για συνέργεια στην εξέγερση, απαγχονίστηκε στην πύλη του πατριαρχείου και το σώμα του σύρθηκε μέσα από την πόλη και πετάχτηκε στον Βόσπορο. Η Μεγάλη Εκκλησία είχε ακόμα πολλά να συνεισφέρει στον αγώνα για ανεξαρτησία, το πατριαρχείο όμως δεν ήταν πια σε θέση να συνεισφέρει τίποτα.

Αγανάκτηση και παλιγγενεσία

Απ' όλα τα προβλήματα που εξαγρίωναν τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενάντια στους δεσπότες τους, ο τρόπος της φορολόγησής τους ήταν ένα από τα πιο εμπρηστικά. Οι ξένοι επισκέπτες στην Ελλάδα της προεπαναστατικής εποχής άκουγαν συνεχή πικρά παράπονα για τα μεγάλα φορολογικά βάρη, ιδίως για το χαράτσι ή κεφαλικό φόρο. Το φορολογικό σύστημα στηριζόταν σε ουσιαστική βάση, όπως και κάθε σχέση ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό της, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων: την άποψη ότι με την ένταξη της χώρας τους στην αυτοκρατορία είχε συναφθεί θεωρητικά ένα συμβόλαιο μεταξύ του σουλτάνου και των νέων, μη μουσουλμάνων υπηκόων του. Βάσει του συμβολαίου αυτού, ο σουλτάνος εγγυόταν στους υπηκόους του τη ζωή και μέχρι ενός σημείου τις ελευθερίες και την περιουσία τους και τους επέτρεπε να πιστεύουν στη δική τους θρησκεία· σε αντάλλαγμα οι υπήκοοι έπρεπε να υφίστανται ορισμένους περιορισμούς των δικαιωμάτων τους και φορολογούνταν. Φυσικά, στην πραγματικότητα η θεωρία αυτή δε διευκόλυνε την αποδοχή της πληρωμής, και η ετήσια είσπραξη φόρων από ολόκληρη την κοινότητα έδινε την αίσθηση βαριάς τιμωρίας.

Τους αιώνες της Τουρκοκρατίας οι Έλληνες χωρικοί, δηλαδή το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, βρέθηκαν παγιδευμένοι σ' ένα δίκτυο ολοένα και πιο περίπλοκων, αυθαίρετων και καταπιεστικών φόρων. Συνήθως ήταν κολίγοι σε γη που ανήκε σ' έναν μεμονωμένο ιδιοκτήτη ή στο κράτος, και μπορεί να φο-

ρολογούνταν με τέλος στάνης, που πληρωνόταν όταν τα πρόβατα μαντρώνονταν για αναπαραγωγή· επιβαρύνονταν με τον δασμό γέννας, που επιβαλλόταν όταν τα πρόβατα γεννούσαν· με τέλη χρήσης των βοσκότοπων που ανήκαν στον ιδιοκτήτη· με τη δεκάτη (που δεν αντιστοιχούσε πάντα στο ένα δέκατο – έφτανε συχνά ακόμα και στο μισό) επί της παραγωγής δημητριακών, μελιού και σταφυλιών· και με πάγιους φόρους στα περισσότερα αμπέλια, περιβόλια και λαχανόκηπους, όπως και στους μύλους (ανάλογα με τον χρόνο χρήσης του μύλου), στην ιδιωτική οικία και τα παραπήγματα του χωρικού. Επιπρόσθετα, όλοι οι Έλληνες έπρεπε να πληρώνουν στην κεντρική κυβέρνηση το χαράτσι ή κεφαλικό φόρο, σε τρία διαφορετικά επίπεδα, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του καθενός.

Η κατάσταση για τον φορολογούμενο Έλληνα έγινε χειρότερη όταν, στη διάρκεια του 16ου αιώνα, η είσπραξη των φόρων άρχισε να παραχωρείται ολοένα και πιο συχνά σε φοροεκμισθωτές. Ο φοροεκμισθωτής πλήρωνε στο δημόσιο ταμείο το ποσό που καθοριζόταν κατά τη διάρκεια της πλειοδοσίας και κρατούσε για λογαριασμό του όλους τους φόρους που εισέπραττε. Εναλλακτικά, μπορούσε να πουλήσει, εξασφαλίζοντας κάποιο κέρδος, τα δικαιώματα φοροεκμίσθωσης σε υπεργολάβους, που σε αυτή την περίπτωση έπρεπε να γίνουν ακόμα πιο άπληστοι. Καθόλου περίεργο που οι φοροεκμισθωτές δε δίσταζαν καθόλου να ξεζουμίζουν όσο το δυνατόν περισσότερο, νόμιμα ή όχι, τα θύματά τους για να εξασφαλίσουν το κέρδος τους. Επίσης, το σύστημα γινόταν ολοένα και πιο καταπιεστικό. Μόλις γινόταν γνωστό ότι κάποια περιοχή ήταν προσοδοφόρα, τα δικαιώματα φοροεκμίσθωσης παραχωρούνταν έναντι ολοένα και μεγαλύτερων ποσών, οδηγώντας στην επιβολή ακόμα επαχθέστερων φόρων στους χωρικούς. Στη διάδοση της φοροεκμίσθωσης, όπως ειπώθηκε, «οφειλόταν περισσότερο από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη αιτία η διατάραξη της τάξης που κυριαρχούσε άλλοτε στις επαρχίες».¹

Μια μικρή αλλαγή προς το καλύτερο σημειώθηκε γύρω στο 1700. Έκτοτε τα δικαιώματα φοροεκμίσθωσης δεν παραχωρούνταν για μερικά χρόνια κάθε φορά, αλλά ισόβια στον εκμισθωτή, με αποτέλεσμα η μακροπρόθεσμη ευημερία των χωρικών να είναι προς το συμφέρον του. Ωστόσο στα τέλη του 18ου αιώνα τα πράγματα είχαν επιδεινωθεί ακόμα περισσότερο, για δύο κυ-

ρίως λόγους. Οι φόροι που καταβάλλονταν στους ιδιοκτήτες γης είχαν αυξηθεί επειδή κοινότητες που ήταν παλιότερα ανεξάρτητες είχαν μεταβληθεί σε ιδιωτικά κτήματα ή τσιφλίκια: και οι φόροι που καταβάλλονταν στην κυβέρνηση βάραιναν ολοένα και περισσότερο περιοχές όπου ο πληθυσμός μειωνόταν, επειδή το απαιτούμενο συνολικό ποσό παρέμενε σταθερό, όσο λίγοι κι αν ήταν εκείνοι που είχαν απομείνει για να το πληρώνουν.

Τα προεπαναστατικά χρόνια, ο Αλή-πασάς των Ιωαννίνων ήταν το πιο σκανδαλώδες παράδειγμα τοπικού ηγεμόνα που μεγάλωνε τα ιδιωτικά του τσιφλίκια σε βάρος των πολυβασανισμένων χωρικών. Η μέθοδός του ήταν να δημιουργεί ένα προγεφύρωμα σ' ένα χωριό αποκτώντας εκεί ένα κομμάτι γης, μερικές φορές απλώς απαιτώντας το ως δικαιωματικά δικό του. Το επόμενο βήμα ήταν να ασκεί πίεση στους άλλους χωρικούς να του πουλήσουν, επιβάλλοντάς τους βαριά έκτακτη φορολογία, με αποτέλεσμα τη συσσώρευση χρεών με υψηλό επιτόκιο, και μερικές φορές εγκαθιστώντας τους Αλβανούς στρατιώτες του στα σπίτια τους. Όταν οι χωρικοί δεν μπορούσαν πια να εξοφλήσουν τα χρέη τους, ο Αλής μετέτρεπε το χωριό σε τσιφλίκι του και τους χωρικούς ουσιαστικά σε δούλοπάροικους που πλήρωναν δεκάτη. Ο Αλή-πασάς και οι γιοι του έφτασαν να ελέγχουν, σύμφωνα με έναν υπολογισμό, 915 τσιφλίκια, και «μεγάλος τρόμος για μια τέτοια συμφορά» ήταν η διατύπωση με την οποία απέδωσε ένας περιηγητής της εποχής τα αισθήματα των χωρικών σε σχέση με αυτή την προοπτική.²

Ο συνολικός φόρος που οφειλόταν από μια περιοχή δε συνυπολόγιζε τις αλλαγές στον πληθυσμό, και στα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν πια απροκάλυπτα παραδείγματα αυτής της αδικίας. Μερικές περιοχές ήταν ευνοημένες λόγω της αύξησης του πληθυσμού τους, αλλά ο Μιστράς, με πληθυσμό 3.000 ψυχές, είχε να πληρώνει κεφαλικό φόρο για 8.500, και στη Μήλο 2.000 με 3.000 έπρεπε να πληρώνουν για 16.000, μια αδικία τόσο σκανδαλώδης, που ο Τούρκος πασάς αισθανόταν υποχρεωμένος να συνεισφέρει. Όποτε μπορούσαν, οι χωρικοί κατέφευγαν σε περιοχές με ευνοϊκότερες συνθήκες ή στρέφονταν στις ληστείες, δημιουργώντας για την οθωμανική διοίκηση έναν φαύλο κύκλο: όσο ο αριθμός των κατοίκων μιας κοινότητας έφθινε, τόσο βαρύτερο γινόταν το φορολογικό φορτίο όσων απέμεναν, ωθώντας

και άλλους να φεύγουν. Στα τέλη του 18ου αιώνα τα ερημωμένα χωριά αποτελούσαν πια συνηθισμένο θέαμα τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλα σημεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με μια συνοπτική περιγραφή της διαδικασίας: «Οι τάξεις που ζούσαν από τα [...] τέλη και τους φόρους είχαν επιδοθεί τον 17ο και τον 18ο αιώνα σε μακροχρόνιο στραγγαλισμό των άτυχων χηνών που έκαναν τα χρυσά αβγά».³

Ένα άλλο άγχος, η ανάμνηση του οποίου σιγοκαίει ακόμα στο ελληνικό συλλογικό υποσυνείδητο, ήταν το τουρκικό σύστημα του ντεβσιρμέ: η διά της βίας στρατολόγηση νεαρών ανδρών και η μετακίνησή τους στην Ιστανμπούλ για να υπηρετήσουν την αυτοκρατορία, κυρίως σε στρατιωτικό ρόλο ως γενίτσαροι. Αυτή η τακτική, πάντως, είχε ουσιαστικά εγκαταλειφθεί γύρω στο 1700 και μπορεί να ήταν καταπιεστική, αλλά πρόσφερε σ' εκείνους τους νεαρούς τη δυνατότητα προόδου και πλουτισμού, την οποία πολλοί εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο.

Από το ξεκίνημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο στρατός της είχε ενισχυθεί με τη στρατολόγηση δούλων, μη μουσουλμάνων αιχμαλώτων από επεκτατικούς πολέμους, όμως όσο ο ρυθμός εξάπλωσης της αυτοκρατορίας επιβραδυνόταν, αυτή η πηγή στρατευσίμων άρχισε να στερεύει. Για να καλύψουν τις ελλείψεις, οι Οθωμανοί επέβαλαν την υποχρεωτική στρατολόγηση, που οι Τούρκοι αποκαλούσαν ντεβσιρμέ και οι Έλληνες παιδομάζωμα. Με το σύστημα αυτό, μη μουσουλμάνοι νέοι στρατολογούνταν διά της βίας στα λεγόμενα νέα στρατεύματα, τους γενίτσαρους, ή σε άλλες υπηρεσίες, στις οποίες δεν όφειλαν πίστη σε καμιά άλλη τουρκική φατρία πέρα από τον ίδιο τον σουλτάνο.

Τα σουλτανικά διατάγματα (βεράτια ή μπεράτια) δείχνουν πώς δούλευε το σύστημα. Το 1601 ο Μωάμεθ ο Γ' εξέγγειλε ντεβσιρμέ στη Ρούμελη, δίνοντας εντολή στον γενικό διοικητή να εξασφαλίσει ότι «οι πιο ευπαρουσίαστοι, γεροδεμένοι και μαχητικοί νέοι των απίστων μεταξύ δεκαπέντε και είκοσι ετών θα στρατολογηθούν και θα σταλούν στις μονάδες των γενίτσαρων». Οι επικεφαλής αξιωματικοί έπρεπε να είναι εντελώς ανελέητοι: «Οι άπιστοι γονείς ή όποιοι άλλοι αρνούνται την παράδοση των γενίτσαρων γιων τους θα απαγχονίζονται αμέσως μπροστά στην πόρτα του σπιτιού τους και το αίμα τους θα θεωρείται εντελώς ασήμαντο».⁴ Ένα μεταγενέστερο διάταγμα του 1666 από τον

Μωάμεθ τον Δ' ασχολείται, όπως λέει, με το πρώτο ντεβσιρμέ που έγινε στη Ρούμελη ύστερα από πολύ καιρό. Τα ηλικιακά όρια ήταν τώρα μεγαλύτερα: 10 έως 20 αντί για 15 έως 20. Οι μοναχογιοί εξαιρούνταν, και αν υπήρχαν περισσότεροι γιοι, μόνο ένας μπορούσε να στρατολογηθεί, εκτός αν προσφερόταν και άλλος εθελοντικά. Υπεύθυνος δεν ήταν πια ο διοικητής της επαρχίας, αλλά ένας αξιωματούχος από την Ιστανμπούλ, αφού οι τοπικές τουρκικές αρχές δεν ήταν πια διατεθειμένες να χάσουν ένα μέρος του καλύτερου ανθρώπινου δυναμικού τους και ήταν πιθανό να παρεμποδίσουν το ντεβσιρμέ. Όσο για τη μεταχείριση του τοπικού πληθυσμού, ο τόνος, που δε συμβάδιζε με τη βαναυσότητα των πράξεων, ήταν τώρα διαλλακτικός: «Κανείς χωρικός δεν πρόκειται να αδικηθεί ή να εξαναγκαστεί διά της βίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας μου».⁵ Στα τέλη του αιώνα η αντίσταση στο ντεβσιρμέ είχε γίνει ανοιχτή και βίαιη. Το 1705 ο αξιωματούχος που στάλθηκε στη Νάουσα για τη στρατολόγηση πενήντα νέων γενίτσαρων δολοφονήθηκε, και οι κάτοικοι εκδήλωσαν μεγαλόφωνα την άρνησή τους να παραδώσουν τους γιους τους. Οι επικεφαλής αυτού του αντιστασιακού κινήματος διέφυγαν στα βουνά, αλλά συνελήφθησαν, και τα κομμένα κεφάλια τους εκτέθηκαν στη Νάουσα και μετά στάλθηκαν στον διοικητή της Θεσσαλονίκης.

Εκείνη την εποχή το σύστημα του ντεβσιρμέ, παρότι εξακολουθούσε να επιβάλλεται με κτηνώδη βία όποτε ήταν απαραίτητο, είχε αρχίσει πια να αδρανεύει, και όταν ξεκίνησε ο αγώνας για την ανεξαρτησία είχε πια εξαφανιστεί περισσότερο από έναν αιώνα πριν. Παρότι σε ορισμένους από εκείνους που στρατολογήθηκαν πρόσφερε μια μοναδική ευκαιρία να αποκτήσουν φήμη και πλούτο στην αυλή του σουλτάνου –ο δρόμος για τη δόξα, είχε αποκληθεί–, η απρόβλεπτη ασπλαχνία του συστήματος ήταν εκείνη που συνδέθηκε για πάντα στο μυαλό των Ελλήνων με τους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Η σκληρή ανάμνησή του επιβίωσε μέχρι την εποχή μας. Στον ελληνικό Εμφύλιο, στα τέλη της δεκαετίας του '40, οι αντάρτες που υποστηρίζονταν από τους κομμουνιστές μετέφεραν ολόκληρες οικογένειες παιδιών πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα, και ο Γεώργιος Βλάχος τους κατήγγειλε σ' ένα άρθρο στην έγκριτη εφημερίδα του *Καθημερινή*. Ακόμα και ο σουλτάνος, σχολίαζε δηκτικά, έπαιρνε μόνο

έναν γιο, και η οθωμανική καταπίεση ανακαλείτο στη μνήμη από τον τίτλο «Το Παιδομάζωμα».⁶

Στα τέλη του 18ου αιώνα το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας βρισκόταν πια πάνω από 300 χρόνια υπό τον οθωμανικό ζυγό, αλλά οι Έλληνες απεχθάνονταν ακόμα έντονα τους Τούρκους, θεωρώντας τους παρεισακτους, η κατοχή της χώρας από τους οποίους κάποτε θα τερματιζόταν. Την ίδια εποχή άρχισαν να διασπείρονται στην Ελλάδα ιδέες από το εξωτερικό, ιδιαίτερα οι ιδέες του Γαλλικού Διαφωτισμού.

Από το 1750 και μετά βιβλία Γάλλων συγγραφέων, όπως του Βολταίρου, του Μοντεσκιέ και του Ρουσσό, μεταφράστηκαν πρώτη φορά στα ελληνικά, παρότι η επιρροή τους υπήρξε περιορισμένη, αφού πολλές από τις μεταφράσεις κυκλοφορούσαν μόνο σε χειρόγραφα, όχι έντυπες. Ορισμένα έργα συγγραφέων του Διαφωτισμού καταπιάνονταν ευθέως με την κατάσταση στην Ελλάδα. Το 1770, η *Épître à l'Impératrice de Russie* [Επιστολή στην Αυτοκράτειρα των Ρώσων] του Βολταίρου παρακινούσε τη Μεγάλη Αικατερίνη να απελευθερώσει την Ελλάδα (κάτι που η ίδια επιχείρησε, αλλά απέτυχε να κάνει μέσω της ελληνικής εξέγερσης με επικεφαλής τον κόμη Ορλόφ), ενώ στο *Tocsin des rois aux souverains de l'Europe* [Συναγερμός για τους ηγεμόνες της Ευρώπης] καλούσε τους Ευρωπαίους ηγέτες να εκδιώξουν τους Τούρκους από την Ευρώπη, χαρίζοντας έτσι στην Ελλάδα την ελευθερία της. Άλλα έργα υπενθύμιζαν στους Έλληνες το ένδοξο κλασικό παρελθόν τους: για παράδειγμα, η *Histoire ancienne* [Αρχαία Ιστορία] του Σαρλ Ρολλέν, μεταφρασμένη στα ελληνικά ήδη από το 1750, καθώς και σε πιο ανάλαφρο ύφος το *Voyage du jeune Anacharsis* [Ταξίδι του νεαρού Ανάχαρση] του Ζαν-Ζακ Μπαρτελεμύ, η ιστορία του Σκύθη πρίγκιπα Ανάχαρση που ταξιδεύει στην κλασική Ελλάδα για να εκπολιτιστεί. Ακόμα πιο δημοφιλές και με ακόμα βαθύτερο νόημα για τους Έλληνες ήταν το θεατρικό έργο *Harmodius and Aristogeiton* [Αρμόδιος και Αριστογείτων], βασισμένο στην ιστορία των δύο αρχαίων Ελλήνων ηρώων που έχασαν τη ζωή τους προσπαθώντας να ανατρέψουν τον τύραννο των Αθηνών Ιππία, τον 6ο αιώνα π.Χ.

Ο πιο εκτενής απολογισμός στην ελληνική γλώσσα της κατάστασης στην Ελλάδα και του δρόμου προς την απελευθέρωση

ήταν η *Ελληνική Νομαρχία*. Με υπότιτλο «Ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας», είχε εκδοθεί ανώνυμα στην Ιταλία το 1806. Περιλαμβάνει ένα οργισμένο υβρεολόγιο εναντίον όσων θεωρεί εχθρούς της ελευθερίας, αλλά στα νηφάλια σημεία του είναι εμφανές ότι χρωστάει πολλά στους διανοούμενους του Διαφωτισμού. Ακολουθώντας τον Ρουσσό, ξεκινάει περιγράφοντας την αρχέγονη ανθρώπινη κατάσταση ως κατάσταση πρωτόγονης ευτυχίας, όπου οι άνθρωποι διέθεταν όλες τις αρετές χωρίς κανένα ελάττωμα· αυτό πήρε τέλος όταν ο άνθρωπος, στο πλαίσιο της κοινωνίας, άρχισε να εξαρτάται από τους συνανθρώπους του κι έτσι «έχασε την αληθή ευτυχίαν, και έγινε δούλος». Όμως δεν είχαν χαθεί τα πάντα γιατί, όπως είχε υποστηρίξει ο Κοντοροσέ, «Ο άνθρωπος είναι πεπροικισμένος από την φύσιν με το λογικόν [...], έχει δε μίαν κλίσιν προς το βελτίον, οπού πάντοτε τον παρακινεί, εις οποιανδήποτε κατάστασιν ήθελεν είναι». Ωστόσο η βελτίωση απαιτεί καλλιέργεια της αρετής, η οποία προσδιορίζεται με φρασεολογία που θυμίζει τον Μοντεσκιέ ως ζωή προς όφελος των πολλών και προτεραιότητα πάντα στο κοινό καλό. Στη συνέχεια η *Ελληνική Νομαρχία* επιστρέφει στις ιδέες του Ρουσσό, δηλώνοντας ότι τα συντάγματα πρέπει να ικανοποιούν την πλειονότητα· ότι, για να μπορέσει να εφαρμοστεί ένα ικανοποιητικό σύνταγμα, πρέπει πρώτα να υπάρξει πρόοδος από την αρχική ελευθερία μέσω της αναρχίας, της μοναρχίας και της τυραννίας στη νομαρχία, την κυριαρχία του νόμου· και ότι καθένα από αυτά τα στάδια, ακόμα και η νομαρχία, το καλύτερο όλων, ακολουθεί έναν φυσιολογικό κύκλο γέννησης και θανάτου. Τέλος, η *Ελληνική Νομαρχία* εφαρμόζει αυτή τη φιλοσοφία στη σημερινή κατάσταση των Ελλήνων. Η τυραννία των Τούρκων πεθαίνει, υποστηρίζει. «Το οθωμανικόν κράτος την σήμερον ευρίσκειται εις τα ολοίσθια του θανάτου, και ημπορεί να παρομοιασθή εις εν σώμα ανθρώπινον, κατακρατημένον από αποπληξίαν», το οποίο «κατ' ολίγον ολίγον αδυνατίζει και, τέλος πάντων, θνήσκει». Δύο ομάδες μόνο, αναφέρει, μπαίνουν εμπόδιο στον δρόμο της ελληνικής απελευθέρωσης: οι έμποροι της διασποράς, που απολαμβάνουν εύκολη ζωή στο εξωτερικό αντί να επιστρέψουν για να υπηρετήσουν την πατρίδα τους, και ο διεφθαρμένος και δουλοπρεπής κλήρος.⁷

Η εκκλησία αντέδρασε έντονα σε αυτή την εισβολή των ιδεών

του Διαφωτισμού. Η Πατρική Διδασκαλία που εκδόθηκε από το πατριαρχείο το 1798 απέκρουε τη θεωρία του Ρουσσό για την πρωτόγονη κατάσταση του ανθρώπου, επιβεβαιώνοντας ξανά την άποψη ότι ο άνθρωπος εκδιώχτηκε από τον βιβλικό παράδεισο από τον Θεό εξαιτίας του αμαρτήματός του, και θα γινόταν ξανά δεκτός εκεί στην επόμενη ζωή μόνο όταν θα είχε υπομείνει τις δοκιμασίες και θα είχε αντισταθεί στους πειρασμούς της παρούσας. Ο διάβολος, υπεύθυνος για όλους τους πειρασμούς, «εμεθοδεύθη εις τον τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηρίαν και απάτην ξεχωριστήν, δηλαδή το νυν θυλούμενον σύστημα της ελευθερίας», αλλά «λέγεται ελευθερία το να ζη τινάς κατά τους θείους και ανθρωπίνους νόμους». Επομένως, η εντολή προς το χριστιανικό ποίμνιο ήταν «φυλάξατε στερεάν την πατροπαράδοτον πίστιν και, ως οπαδοί του Ιησού Χριστού, απαρσάλευτον την υποταγήν εις την πολιτικήν διοίκησιν».⁸ Μία ακόμα πιο άμεση επίθεση στον Διαφωτισμό εξαπολύθηκε το 1819, με την εγκύκλιο του πατριάρχη Γρηγορίου *Περί των Ελληνομουσειών*. Ποιο το όφελος, ρωτούσε ο πατριάρχης, «να μανθάνωσι αριθμούς, και αλγέβρας, και κύβους, και κυβοκύβους [...] και άτομα, και κενά, και δίνας [...] και οπτικά τινα, και ακουστικά, και μυρία τοιαύτα, και άλλα τερατώδη [...] έπειτα εις τας ομιλίας των βάρβαροι, εις τας γραφάς των σόλοικοι, εις τας θρησκευίας ανίδεοι [...] εις τα πολιτεύματα επιβλαβείς, και άσημοι πατριώται, και ανάξιοι της προγονικής κλήσεως;» Επομένως, ο πατριάρχης έδινε εντολή στο ποίμνιό του «τας βεβήλους κενοφωνίας, και τας σαθράς αντιθέους διδασκαλίας των ειρημένων, να μισήτε, και να αποστρέψηθε».⁹

Στην αντιπαράθεση αυτή ανάμεσα σε συντηρητικούς και προοδευτικούς υπήρχε έντονο σεξουαλικό περιεχόμενο. Στην εγκύκλιό του το 1819, ο πατριάρχης ανέφερε ότι οι νέοι γίνονταν «εις τα ήθη παράφοροι και διεφθαρμένοι». Κάποιος άλλος συντηρητικός ρωτούσε γιατί ο κόσμος ακολουθούσε τον Βολταίρο, απαντώντας ο ίδιος στην ερώτησή του: «Επειδή η φιλοσοφία του είναι συμφέρουσα για την ικανοποίηση της κοιλιάς και των μερών του σώματος που βρίσκονται κάτω από την κοιλιά». Για τον ίδιο τον Βολταίρο διατυπωνόταν η κατηγορία ότι ήταν «άνθρωπος με βίαια πάθη και παντελώς ασελγής». Άλλος συγγραφέας με τις ίδιες απόψεις διεύρυνε το φάσμα του σεξουαλικού μοτίβου,

περιγράφοντας την Ευρώπη συνολικά σαν «μεγάλη πόρνη».¹⁰ Οι προοδευτικοί απάντησαν με το ίδιο νόμισμα. Ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* επικρίνει τους Έλληνες που κατοικούν στο εξωτερικό επειδή βρίσκουν όμορφα «τα ζωγραφισμένα αναιδέστατα πρόσωπα των κακοηθεστάτων αλλογενών» και «προσπαθούν να ημπορέσουν να κολακεύσουν, χωρίς ανθίστασιν, καμμίαν πόρνην», ενώ καταγγέλλει τον κλήρο ότι «λατρεύει δύο και τρεις αρχοντίσσας με άκραν αναισχυντίαν» και δηλώνει ρητά ότι «Ο νυν αρχιερεύς των Ιωαννίνων είναι μοιχός και αρσενοκοίτης, χωρίς την παραμικράν συστολήν». Ίσως αυτό το υβρεολόγιο να ήταν φυσιολογικό σε μια κουλτούρα όπου οι Τούρκοι συχνά περιγράφονταν όχι μόνο σαν βιαστές γυναικών αλλά και σαν ομοφυλόφιλα αρπακτικά, και η Ελλάδα απεικονιζόταν σαν απελπισμένη κόρη που προσδοκούσε τη διάσωσή της.

Οι ιδέες του Διαφωτισμού άρχισαν τώρα να διεισδύουν στην ελληνική εκπαίδευση. Η ελεγχόμενη από την εκκλησία διδασκεία ύλη ήταν μέχρι τότε βαθιά συντηρητική. Η θεολογία ήταν κυρίαρχη, ακολουθούσε η μελέτη της λογικής, της ρητορικής και της μεταφυσικής, ενώ τα μαθηματικά και οι επιστήμες δεν προσεγγίζονταν σχεδόν καθόλου. Η διδασκαλία των επιστημών ήταν σε κάθε περίπτωση απαρχαιωμένη. Το 1797 ένας συντηρητικός καθηγητής δημοσίευσε μια εργασία με την οποία απέρριπτε τις ιδέες του Κοπέρνικου και του Νεύτωνα, ενώ η διδασκαλία της φυσικής βασιζόταν στον Αριστοτέλη πολύ καιρό μετά την είσοδο του 19ου αιώνα. Η φύση του φλογιστού, της ουσίας που υποτίθεται ότι περιέχεται σε όλα τα εύφλεκτα σώματα, συζητιόταν ακόμα το 1813, παρότι η θεωρία του φλογιστού είχε αποδειχθεί εσφαλμένη από τον Λαβουαζιέ περισσότερο από τριάντα χρόνια νωρίτερα. Στα μη επιστημονικά μαθήματα η διδασκαλία ήταν τελματωμένη επειδή γινόταν στα αρχαία ελληνικά. Σιγά σιγά, όμως, το εκπαιδευτικό σκοτάδι φωτίστηκε. Το 1766 εκδόθηκε στα ελληνικά ένα εγχειρίδιο φυσικής που εισήγαγε πρώτη φορά τη σύγχρονη επιστήμη στην Ελλάδα. Ο συγγραφέας του σημείωνε: «Τα στοιχεία του βιβλίου της φύσης δεν είναι γράμματα αλλά τρίγωνα, παραλληλόγραμμα, κύκλοι [...] πυραμίδες, κώνοι, κύβοι, κύλινδροι και σφαίρες, και όλα τα λοιπά. Πώς θα διαβάσει κανείς το βιβλίο της φύσης αν δε γνωρίζει τα στοιχεία με τα οποία είναι γραμμένο;».¹¹ Το 1791 εκδόθηκε στα ελληνικά

το πρώτο βιβλίο γεωγραφίας, με ακριβείς σύγχρονους χάρτες και παρατηρήσεις σχετικά με την κουλτούρα διάφορων λαών. Το πρώτο βιβλίο άλγεβρας στα ελληνικά εκδόθηκε το 1793 και χημείας το 1802, και τα δύο μεταφρασμένα από τα γαλλικά και τυπωμένα στη Βενετία. Η γαλλική επιρροή επικρατούσε και στη σχολή της Χίου που ιδρύθηκε το 1817, η οποία διέθετε ακριβό εργαστηριακό εξοπλισμό που είχε έρθει από το Παρίσι και όπου δίδασκε ο Ζυλ Νταβίντ, γιος του διάσημου Γάλλου καλλιτέχνη.

Οι ιδέες για την αναζωογόνηση της ελληνικής παιδείας έρχονταν επομένως από το εξωτερικό, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων, που προερχόταν από εύπορους Έλληνες εμπόρους στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Τα σχολεία χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: στα πρωτοβάθμια, όπου οι μαθητές μάθαιναν απλώς ανάγνωση, με έμφαση στα εκκλησιαστικά κείμενα· στα δευτεροβάθμια, όπου μελετούσαν τα αρχαία ελληνικά· και σε ελάχιστες ακαδημίες, που επέκτειναν το πεδίο στη φιλοσοφία και τις επιστήμες. Η τοπική κοινότητα μπορούσε συχνά να αντέξει το έξοδο ενός πρωτοβάθμιου ή δευτεροβάθμιου σχολείου, κι έτσι αυτές οι δύο κατηγορίες είχαν εξαπλωθεί πολύ στις αρχές του 19ου αιώνα: το 1814 ο Άγγλος περιηγητής Ουίλλιαμ Λικ υποστήριζε ότι «δεν υπάρχει σήμερα ελληνική κοινότητα σχετικά ευκατάστατη [...] που να μη συντηρεί ένα σχολείο όπου τα παιδιά διδάσκονται αρχαία ελληνικά, και σε πολλές περιπτώσεις και τους άλλους βασικούς κλάδους της ευγενούς εκπαίδευσης».¹² Ωστόσο οι ακαδημίες ήταν εκείνες που διέθεταν το μεγαλύτερο κύρος, και αυτές επιχορηγούσαν οι πλούσιοι έμποροι. Φυσικά ήταν συγκεντρωμένες εκεί όπου δρούσαν οι έμποροι αυτοί: γύρω από το Αιγαίο, με τον ναυτικό του πλούτο, όπως στις ελληνικές κοινότητες της Σμύρνης και των Κυδωνιών (του σημερινού Αϊβαλί) στα τουρκικά παράλια, στην Πάτμο και στη Χίο στις νησιωτικές περιοχές, καθώς και στην Αθήνα και στη Ζαγορά στα ελληνικά παράλια, ή με έδρα στα Ιωάννινα, που είχαν πλουτίσει χάρη στη χερσαία εμπορική οδό από την Ευρώπη. Μόνο μία ακαδημία είχε χτιστεί στην ελληνική ενδοχώρα, της Δημητσάνας στην κεντρική Πελοπόννησο. Δυστυχώς, ούτε η σχολή της Δημητσάνας ούτε η θαυμάσια βιβλιοθήκη της επέζησαν της επανάστασης.

Οι έμποροι, όχι η εκκλησία, πλήρωναν τώρα τα βιολιά και ζη-

τούσαν ολοένα και πιο εκκοσμικευμένο τραγούδι. Όταν ο αιδεσιμότατος Ουίλλιαμ Τζόουετ επισκέφθηκε την ελληνική ακαδημία των Κυδωνιών, το 1818, βρήκε μια πλούσια βιβλιοθήκη και μια συλλογή αστρονομικών και άλλων επιστημονικών οργάνων, ενώ το μόνο στοιχειώδες απομεινάρι της επιρροής της εκκλησίας ήταν ένας δάσκαλος μουσικής που δίδασκε εκκλησιαστικούς ψαλμούς. Ωστόσο η κοσμική εκπαίδευση είχε ακόμα πολύ δρόμο να διανύσει. Ο Τζόουετ παρακολούθησε τα μαθήματα μιας τάξης όπου ο δάσκαλος, με σπουδές στο Παρίσι και στην Πίζα, δίδασκε σε τριάντα μαθητές αστρονομία ως μέρος μιας τριετούς σειράς μαθημάτων. «Όμως δεν μπορούσαν» λέει ο Τζόουετ «όλοι οι ακροατές του να τον καταλάβουν. Μου άρεσε η συνήθειά τους να του θέτουν ερωτήσεις, παρόλο που ορισμένοι ρωτούσαν πολύ παράλογα πράγματα», και καταλήγει αναφέροντας ότι «το επιστημονικό τμήμα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα προφανώς βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα».¹³

Ορισμένοι έβλεπαν την παιδεία, και τον διαφωτισμό με την ευρύτερη σημασία του, σαν κλειδί για την απελευθέρωση της Ελλάδας: αφήστε νέες ιδέες να εισέλθουν, και σταδιακά οι παλιές θα εξαλειφθούν και μια νέα κοινωνία θα αναδυθεί. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, μετέπειτα πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας, υποστήριζε ένθερμα αυτή την ιδέα. Στο *Observations sur les moyens d'améliorer le sort des Grecs* [Παρατηρήσεις περί των μέσων βελτίωσης της μοίρας των Ελλήνων], που έγραψε το 1819, διατεινόταν ότι η εκπαίδευση, στα χέρια μιας εκκλησίας αναμορφωμένης και καλύτερα επιχορηγούμενης, ήταν ο μόνος δρόμος προς την παλιγγενεσία του έθνους: «Nous le répétons, c'est de l'éducation morale et littéraire de la Grèce que les Grecs doivent s'occuper uniquement et exclusivement: tout autre objet est vain, tout autre travail est dangereux»¹⁴ [Το επαναλαμβάνουμε, οι Έλληνες οφείλουν να ασχολούνται αποκλειστικά με την ηθική και φιλολογική διαπαιδαγώγηση της Ελλάδας· κάθε άλλο αντικείμενο είναι μάταιο, κάθε άλλη εργασία επικίνδυνη]. Ωστόσο, η βαθμιαία αυτή προσέγγιση για τους περισσότερους Έλληνες δεν αρκούσε. Ακόμα και για τον απαίδευτο Κολοκοτρώνη, το μήνυμα των νέων ιδεών που εκπορεύονταν από τη Γαλλία ήταν ήδη σαφές. Κατά τη συνοπτική διατύπωσή του: «Η γαλλική επανάσταση και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμη μου, να ανοιξη τα

μάτια του Κόσμου. Πρωτίτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τούς ενόμιζαν ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο». ¹⁵ Αυτό που τώρα χρειάζονταν οι Έλληνες ήταν φωνές για να μιλήσουν ειδικά στη χώρα τους για τα βήματα που θα οδηγούσαν σε μια αναγεννημένη Ελλάδα, και εν τέλει χρειάζονταν κάποιον να τους καλέσει στα όπλα.